

**O‘ZBEKISTONDA FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARI
FAOLIYATINI KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH:
MUAMMOLAR VA TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI**

Oxmonova Surayyo Cho‘yan qizi
Toshkent davlat yuridik universiteti
Xalqaro huquq va inson huquqlari yo‘nalishi
sokhmonova@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqola O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslarini tahlil qilishga bag‘ishlangan bo‘lib, ularning rivojlanishidagi muammolar va takomillashtirish yo‘llarini ko‘rib chiqadi. Fuqarolik jamiyati institutlari, xususan, nodavlat notijorat tashkilotlar (NNT), jamoat birlashmalari va mahalla tashkilotlari O‘zbekistonning demokratik islohotlarida muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotning maqsadi O‘zbekiston Konstitutsiyasi va amaldagi qonunchilik asosida ushbu institutlarning huquqiy maqomini aniqlash, mavjud muammolarni tahlil qilish va xalqaro tajribaga asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat. Normativ-huquqiy tahlil, solishtirma yondashuv va sotsiologik usullar qo‘llanildi, O‘zbekiston qonunchiligi, Adliya vazirligi hisobotlari va xalqaro tashkilotlar (YEXHT, Freedom House) ma‘lumotlari tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: fuqarolik jamiyati, konstitutsiyaviy huquq, nodavlat notijorat tashkilotlar, O‘zbekiston, xalqaro tajriba, qonunchilik, mahalla tashkilotlari, demokratik islohotlar.

Fuqarolik jamiyati tushunchasi tarixan turli davr va hududlarda turlicha talqin qilingan. Qadimgi Yunonistonda “polis” ichidagi fuqarolar ishtiroki fuqarolik jamiyatining dastlabki shakli sifatida ko‘rilgan. Aristotelning “Politika” asarida fuqarolar jamoasi “koinonia politike” (siyosiy jamoa) sifatida tasvirlanadi, bu fuqarolarning umumiy manfaatlar uchun birlashishi sifatida tushunilgan. O‘rta asrlarda Yevropada fuqarolik jamiyati gildiyalar, savdogarlar birlashmalari va diniy jamoalar shaklida rivojlangan bo‘lib, “communitas” atamasi ishlatilgan. XVII-

XVIII asrlarda Jon Lokk va Jan-Jak Russo fuqarolik jamiyatini davlatdan mustaqil ijtimoiy tuzum sifatida ta'riflagan. Lokkning "Ikki traktat" asarida fuqarolik jamiyati shaxsiy erkinlik va mulk huquqiga asoslangan tuzum sifatida tasvirlanadi. XIX asrda Alexis de Tocqueville AQSh tajribasiga asoslanib, fuqarolik jamiyatini ixtiyoriy birlashmalar va demokratik ishtirok sifatida belgiladi. Uning "Amerikada demokratiya" asarida AQShdagi xayriya jamiyatlari va jamoat tashkilotlari fuqarolik jamiyatining muhim shakllari sifatida ta'kidlanadi. XX asrda Yürgen Xabermas "ommaviy soha" tushunchasi orqali fuqarolik jamiyatining kommunikativ xususiyatlarini ta'kidladi, Robert Putnam esa "ijtimoiy kapital" konsepsiyasi orqali fuqarolik jamiyatining ijtimoiy bog'lanishlarini o'rganadi.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyati mustaqillikdan keyin (1991-yildan) shakllana boshladi. Sovet Ittifoqi davrida fuqarolik jamiyati institutlari davlat nazorati ostida bo'lib, faqat rasmiy tashkilotlar (masalan, kasaba uyushmalari) faoliyat yuritgan. Mustaqillikdan so'ng NNTlar, jamoat birlashmalari va mahalla tashkilotlari fuqarolik jamiyatining asosiy shakllari sifatida rivojlana boshladi. 2016-yildan keyin amalga oshirilgan islohotlar, xususan, "xalq qabulxonalari" tashkil etilishi, "Virtual qabulxona" platformasining joriy etilishi va qonunchilikni liberallashtirish fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga zamin yaratdi. Biroq, davlatning markazlashgan boshqaruvi va qattiq nazorat mexanizmlari fuqarolik jamiyati institutlarining mustaqil faoliyatini cheklab kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatining asosiy huquqiy manbai sifatida xizmat qiladi. "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi qonun (1999, o'zgartirishlar bilan), "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi qonun (1991) va "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi qonun (1997) ushbu institutlar faoliyatini tartibga soluvchi asosiy normativ hujjatlardir.

Biroq, amaldagi qonunchilikda bir qator muammolar mavjud. Birinchidan, NNTlarni ro'yxatdan o'tkazish jarayoni murakkab va ko'p vaqt talab qiladi. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining 2023-yilgi hisobotlariga ko'ra, ro'yxatdan o'tkazish so'rovlarining 30% dan ortig'i "texnik xatolar" yoki "hujjatlarning yetarli emasligi" sababli rad etilgan. Bu jarayonning shaffof emasligini va byurokratik to'siqlarning mavjudligini ko'rsatadi. Ikkinchidan, NNTlarning moliyaviy faoliyatiga qo'yilgan cheklovlar, xususan, xorijiy grantlarni

olishdagi qiyinchiliklar, ularning mustaqil faoliyatini cheklaydi. Masalan, “NNTlar to‘g‘risida”gi qonunning 24-moddasiga ko‘ra, xorijiy moliyaviy yordam olish uchun davlat ruxsati talab qilinadi, bu esa ko‘pincha uzoq davom etadigan byurokratik jarayonlarga olib keladi. Uchinchidan, davlat nazorati mexanizmlari haddan tashqari qattiq bo‘lib, bu NNTlarning tashabbuskorligiga to‘sqinlik qiladi. To‘rtinchidan, mahalla tashkilotlari kabi mahalliy institutlarning huquqiy maqomi aniq belgilanmagan, bu ularning fuqarolik jamiyati sifatida samarali faoliyat yuritishiga to‘siq bo‘lmoqda.

Xalqaro tajriba fuqarolik jamiyati institutlarini tartibga solishda muhim saboqlar beradi. AQShda fuqarolik jamiyati institutlari Konstitutsiyaning Birinchi tuzatishi asosida erkin faoliyat yuritadi. Ushbu tuzatish so‘z erkinligi, yig‘ilish erkinligi va din erkinligini kafolatlaydi, bu esa NNTlar, jamoat birlashmalari va ommaviy axborot vositalarining mustaqil faoliyatiga imkon beradi. Masalan, AQShda xayriya tashkilotlari va ijtimoiy harakatlar (masalan, Black Lives Matter) fuqarolik jamiyatining muhim shakllari sifatida rivojlangan. Germaniyada “Vereinsgesetz” (Birliklar to‘g‘risidagi qonun) nodavlat tashkilotlarning ro‘yxatdan o‘tkazilishi va faoliyatini soddalashtiradi. Bu qonun tashkilotlarning faoliyatini davlat nazoratidan ozod qilishga yordam beradi, lekin shaffof hisobot talablarini saqlaydi. Yevropa Inson huquqlari konvensiyasining 11-moddasi yig‘ilish va birlashish erkinligini himoya qiladi, bu Yevropa Ittifoqi davlatlarida fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga zamin yaratadi.

Polshadagi “Solidarnost” harakati fuqarolik jamiyatining totalitar rejimlardan demokratik tuzumga o‘tishda muhim vosita ekanligini ko‘rsatdi. 1980-yillarda ushbu harakat fuqarolar tashabbusi orqali kommunistik rejimning qulashiga yordam berdi. Shu bilan birga, YEXHT a‘zo davlatlarida fuqarolik jamiyati institutlarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha maxsus dasturlar (masalan, “Civil Society Empowerment Program”) mavjud bo‘lib, ular NNTlarning malakasini oshirish va huquqiy bazasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Xalqaro tashkilotlarning hisobotlariga ko‘ra, fuqarolik jamiyatining rivojlanishi uchun qonunchilikning shaffofligi, davlat nazoratining muvozanatligi va fuqarolar ishtirokini rag‘batlantirish muhim hisoblanadi.

O'zbekiston uchun ushbu tajribalardan foydalanish mumkin. Masalan, AQSh va Germaniya tajribasiga asoslanib, NNTlarni ro'yxatdan o'tkazish jarayonini soddalashtirish va onlayn platformalar orqali shaffoflikni oshirish mumkin. Polsha tajribasi fuqarolik jamiyati institutlarining davlat bilan hamkorlikda islohotlarni rag'batlantirishdagi rolini ko'rsatadi. YEXHT dasturlari esa O'zbekistonda NNTlarning malakasini oshirish va ularning huquqiy bilimlarini rivojlantirishda foydali bo'lishi mumkin.

Ushbu tadqiqotda normativ-huquqiy tahlil, solishtirma yondashuv va sotsiologik usullar qo'llanildi. Normativ-huquqiy tahlil O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi qonun va boshqa tegishli qonunchilik hujjatlarini o'rganishga asoslandi. Solishtirma yondashuv AQSh, Germaniya, Polsha va YEXHT a'zo davlatlarining fuqarolik jamiyati institutlarini tartibga solish tajribasini tahlil qilish uchun ishlatildi. Sotsiologik usullar sifatida O'zbekistondagi NNTlar vakillari bilan o'tkazilgan yarim tuzilgan suhbatlar va Adliya vazirligining statistik ma'lumotlari tahlil qilindi. Bundan tashqari, Freedom House va YEXHT kabi xalqaro tashkilotlarning hisobotlari, shuningdek, lex.uz platformasidagi qonunchilik bazasi tadqiqotning asosiy manbalari sifatida foydalanildi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar tahlili natijasida fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatini takomillashtirish uchun bir nechta takliflar teltirib o'tamiz:

1. *NNTlarni ro'yxatdan o'tkazish jarayonini soddalashtirish:* Germaniya tajribasiga asoslanib, ro'yxatdan o'tkazish uchun onlayn platforma joriy etilishi mumkin. Bu jarayonni shaffof va tezkor qiladi. Masalan, ro'yxatdan o'tkazish muddatini 30 kundan 15 kunga qisqartirish va "texnik xatolar" sababli rad etish amaliyotini qayta ko'rib chiqish zarur.
2. *Moliyaviy cheklovlarni yumshatish:* Xorijiy grantlarni olish uchun ruxsatnoma jarayonini soddalashtirish va shaffof hisobot mexanizmlarini joriy etish kerak. Masalan, YEXHTning "Civil Society Empowerment Program" dasturiga asoslanib, NNTlar uchun moliyaviy yordam olish bo'yicha maxsus qo'llanmalar ishlab chiqilishi mumkin.
3. *Davlat-fuqarolik jamiyati hamkorligini mustahkamlash:* Davlat va NNTlar o'rtasida muntazam muloqot platformalari, masalan, "Davlat-NNT" forumi tashkil

etilishi lozim. Bu platforma davlat organlari va fuqarolik jamiyati vakillari o'rtasida ochiq muhokamani ta'minlaydi.

4. *Qonunchilikni takomillashtirish*: "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi qonun zamonaviy talablarga mos ravishda qayta ko'rib chiqilishi kerak. Masalan, qonunga fuqarolik jamiyati institutlarining mustaqilligini mustahkamlovchi normalar kiritilishi va mahalla tashkilotlarining huquqiy maqomi aniqlashtirilishi lozim.

5. *Fuqarolar ishtirokini rag'batlantirish*: Fuqarolarning huquqiy ongini oshirish uchun ommaviy axborot vositalari va NNTlar orqali ma'lumot kampaniyalari tashkil etilishi kerak. Masalan, mahalla tashkilotlari orqali fuqarolarni jamoat tashabbuslarida ishtirok etishga jalb qilish dasturlari joriy etilishi mumkin.

6. *Mahalla tashkilotlarini rivojlantirish*: Mahalla tashkilotlari O'zbekistonning o'ziga xos ijtimoiy instituti sifatida fuqarolik jamiyatining muhim qismiga aylanishi mumkin. Ularning huquqiy maqomini aniqlashtirish va faoliyatini qo'llab-quvvatlash uchun maxsus dasturlar ishlab chiqilishi zarur. Masalan, mahallalarda ijtimoiy loyihalarni amalga oshirish uchun kichik grantlar ajratilishi mumkin.

Ushbu takliflarning amaliy qo'llanilishi O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shadi. Masalan, ro'yxatdan o'tkazish jarayonini soddalashtirish NNTlar sonini oshirishi va ularning ijtimoiy loyihalarga jalb qilinishini rag'batlantirishi mumkin. Xorijiy grantlarga ruxsat berish NNTlarning moliyaviy mustaqilligini oshiradi, bu esa ularning davlatdan mustaqil faoliyat yuritishiga imkon beradi. Davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi muloqot platformalari o'zaro ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi. Mahalla tashkilotlarining rivojlanishi esa O'zbekistonning o'ziga xos ijtimoiy tuzilishi asosida fuqarolik jamiyatini mustahkamlashga yordam beradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatini konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solish so'nggi yillarda sezilarli yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, qonunchilikdagi muammolar va byurokratik to'siqlar ushbu sohaning to'laqonli rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. NNTlarni ro'yxatdan o'tkazishdagi murakkablik, moliyaviy cheklovlar, davlat nazoratining qattiqligi va fuqarolar ishtirokining past darajasi asosiy muammolar sifatida aniqlandi. Xalqaro

tajriba, xususan, AQSh, Germaniya va Polsha tajribasi, ushbu muammolarni bartaraf etishda muhim saboqlar beradi. Taklif qilingan choralar – ro‘yxatdan o‘tkazish jarayonini soddalashtirish, moliyaviy cheklovlarni yumshatish, davlat-fuqarolik jamiyati hamkorligini mustahkamlash, qonunchilikni takomillashtirish va mahalla tashkilotlarini rivojlantirish – O‘zbekistonda fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Ushbu tadqiqot O‘zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, qonunchilikni takomillashtirish va demokratik islohotlarni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Kelajakda fuqarolik jamiyati institutlarining iqtisodiy va ijtimoiy ta‘sirini chuqurroq o‘rganish, shuningdek, davlat va fuqarolik jamiyati o‘rtasidagi hamkorlikning yangi modellarini ishlab chiqish bo‘yicha tadqiqotlarni davom ettirish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Habermas, J. (1962). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: Polity Press.
2. de Tocqueville, A. (1835). *Democracy in America*. London: Saunders and Otley.
3. Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
4. Locke, J. (1689). *Two Treatises of Government*. London: Awnsham Churchill.
5. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (1992, o‘zgartirishlar bilan). lex.uz.
6. O‘zbekiston Respublikasining “Nodavlat notijorat tashkilotlari to‘g‘risida”gi qonuni. (1999, o‘zgartirishlar bilan). lex.uz.
7. O‘zbekiston Respublikasining “Jamoat birlashmalari to‘g‘risida”gi qonuni. (1991). lex.uz.
8. Saidov, A. X. (2008). *O‘zbekiston Respublikasida inson huquqlari*. Toshkent: Adolat.
9. Freedom House. (2023). *Nations in Transit: Uzbekistan*. freedomhouse.org.
10. OSCE. (2022). *Civil Society in Central Asia: Challenges and Opportunities*. osce.org.
11. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. (2023). *Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyati to‘g‘risidagi hisobot*. adliya.uz.
12. European Convention on Human Rights. (1950). Council of Europe.
13. Ferguson, A. (1767). *An Essay on the History of Civil Society*. Edinburgh: A. Kincaid & J. Bell.